

YUNAN MƏNBƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN HUN ŞƏXS VƏ TAYFA ADLARININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ XÜLASƏ

Yunan mənbələrində qeyd olunan antroponimlər tariximizin, dilimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mürəkkəb məsələlərinə aydınlıq gətirməkdə tutarlı faktlar verir. Çünki yunan mənbələrdə öz əksini tapan türkmənşəli şəxs adları uzaq keçmişdən indiyə qədər öz milliyini qoruyub saxlamışdır. Türkmənşəli şəxs adları antik dilin, fonetik, qrammatik qaydasına uyğun olaraq yunan mənbələrində qeyd olunmuşdur. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, yunan mənbələrində işlənən hun şəxs adlarının əksəriyyəti türkmənşəlidir və bu etnos xalqımızın etnogenezinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Qədim yunan dili, antroponimlər, etnonimlər, hunlar, leksik vahidlər, müqayisə.*

Mərkəzi Asiyada meydana gəlmiş ilk dövlət Hun adlanmışdır. Hunlar türklərin əcdadı sayılır. Eramızın I-II əsrlərində qədim yunan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq, yeni etnik termin - hunlar və onların Xəzər dənizi yaxınlığında yaşadıkları haqqında məlumat iki mənbədə - İsgəndəriyyəli yunan coğrafiyaşünası Dionisi Periyetetin "*Oykumenin mənzum təsviri*"-ndə və Klavdi Ptolomeyin "Coğrafiya" əsərində verilmişdir. I əsrin sonu II əsrin başlanğıcında yaşayıb-yaratmış yunan tarixçisi Dionisi yazır: "*Xəzər dənizinin şimal-qərbində yaşayır: ilk olaraq-skutlar, Kaspı boyunca Kroniyskovo dənizi yaxınlığındakı sahildə unnlər, onların arxasında isə kaspilər, bunların arxasında dağlıq ölkədə məskunlaşan albanlar və kaduslar*" [Латышев: 1890, s.186]. Dionisin qeydlərindən aydın olur ki, bu türk tayfası artıq eramızın birinci əsrindən Azərbaycanda yaşamışdır. Digər yunan müəllifi eramızın II əsərində yaşayıb - yaratmış coğrafiyaşünas Klavdi Ptolemey Avrasiyanın qərb bölgəsindəki xalqları sadalayarkən hun adlı xalqın da adını çəkmişdir: "*μεταζὲ δὲ Βαστερνῶν καὶ Ρωζολανῶν, Χοῦνοι καὶ ὑπὸ τὰ ἴδια ὄρη*" [Claudii: 1843, s.172]. (*Bastern ilə Roksolan arasında, İdi dağının ətəyində hunlar yaşayırdılar*). Qədim mənbələrdə tez-tez Hun adının əvəzinə skut və kimmer adı da işlədilir. Ən nüfuzlu Bizans tarixçilərindən olan V əsr roma diplomatı və yunan tarixçisi Panium Prisk özünün "*Fragmenta Historicorum Graecorum*" adlı əsərində hunların adət-ənənələri, qayda-qanunları haqqında geniş məlumat vermişdir. O, hunları skutlar kimi vermişdir [Bury: 1923, s.210].

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi, böyük elmi işçi. Email: ulker.mirzeyeva.2016@mail.ru

Prokopi Kesarili “Qotlarla müharibə” adlı əsərində Qara dənizin şimal-qərb sahili boyunca məskunlaşmış qot-tetraksitlərdən yuxarıda və alanlarla qonşuluqda çoxlu hun tayfalarının məskunlaşdığı haqqında məlumat vermişdir. O, bu barədə yazır: “Saginlərdən kənarında bir çox hun tayfaları yaşayırdı. Qədim dövrlərdə orada yaşayan insanlara kimmerlər, indi isə utiqurlar deyirlər. Çoxlu sayda hunlar, o vaxtlar kimmerlər olan ərazilərdə yaşamış və bir padşah onlara hökmranlıq etmişdi. Sonra onlara iki oğlu olan bir padşah başçılıq etdi, onlardan biri Utiqur və digəri-Kutriqur adlanırdı. Ataları vəfat edəndə onlar hökmranlığı bölüşdülər və təbəələrini öz adları ilə adlandırdılar. Mənim dövrümdə onların bir hissəsi hələ də Utiqurlar, digər hissəsi isə Kutriqurlar adlanır. Onlar bir yerdə yaşayırdı, eyni adət-ənənəyə malik idi” [Кесарийский:1876, s.387]. V.Bartolda görə monqolca “qur” xalq mənasını ifadə edir. O, yazır: “Utiqur və kutiqur etnoniminin “qur” olan ikinci komponenti uyğur, sarıqur, oğuz tayfalarından olan yazqur, salqur və sair kimi türk tayfa adları üçün səciyyəvidir” [Бартольд: 1965, s.269].

Hunlar qara, ağ, qırmızı və göy adlanan dörd ayrı qrupdan ibarət olmuşlar. Qara hunlar qədim yunan mənbələrində “Χαραυναῖοι Σκῦθαι” [karaunaioi skutai] adlanır [Sanducci:2022, s.213].

Ağ hunlar kimi tanınan Hunların qərb qolu qədim yunan mənbələrində “Ἑφθαλιται” [heptalitai] adlanırdı. Fikrimizcə, Ἑφθαλιται [heptalitai] xüsusi adının Abdal deyil, Heptal şəklində qeyd olunmasının səbəbi antik dilin attik dialekti ilə bağlıdır. Çünki bu dilin digər dialektlərində mühafizə olunmuş *a* saitinin yerinə attik dialektində *e* saiti işlənirdi. Məsələn, dor dialektində Artamis ilahə adı attik dialektində Artemis şəklində işlənmişdir. Həmçinin attik dialektində sərt tələffüz şəkli üstünlük təşkil etdiyinə görə, bu ad da [heptalitai] şəklində işlənmişdir. Bu onomastik vahid yunanmənşəli *α*-ı şəkilçisini qəbul etmişdir. Ə.Tahirzadə yazır: “Çinlilərin *te-le* adı verdikləri hunların Mavaraünnəhrdə Öküz Uqsus çayının günbatanında yaşayan bölümünə hyatele, ya albeıt deyilirdi. Qarluq və gəncinə türklərinin əcdadı sayılan, efsalilər İranla Azərbaycanın tarixində unudulmayacaq izlər qoymuşlar” [Tahirzadə: 1991, s.94]. İ.Cəfərsöylü abdal etnonimini teonimdən yaranan tayfa adı kimi tədqiq edərək yazır: “Abdal-bir sıra Dağıstan xalqlarının-avarların, kumukların əski inancında ov tanrısı idi. Bu xalqlar inanırdılar ki, Abdal buludların üstündə oturub sehrli tütəyini çala-çala ov heyvanlarını otarır, onları qoruyur. Kim ov qaydalarını pozarsa, ov mövsümü gəlməmiş ova çıxarsa, onları cəzalandırır, atdıqları oxları göydə tutub əyir. Ona görə də bu xalqlar ov edəndə ovladıqları heyvanın bağırını Abdala pay verərdilər. Abdal sözü min ildə üç dəfə mənasını dəyişmişdir. Əvvəl o, ov tanrısının, sonra etnosun və daha sonra dərviş təriqətinin adı olmuşdur. 1535-ci il hadisələrindən sonra “abdal” sözü, hörmətsiz adam, gəzərgi dərviş mənası qazandı” [Cəfərsöy:2010, s.36]. Abdal tayfasının xalqımızın söykökündə xüsusi rol oynamasının əsas göstəricisi onun ölkəmizin onomastikasındakı zənginliyidir. Ölkəmizin ərazisində Abdal-Tovuz, Çoban Abdallı-Göygöl, Abdal Gülablı-Ağdam, Abdallı-Oğuz, Nic Abdallı-Qəbələ, Abdalanlı-Qubadlı, Abdal-Ağdaş rayonu, həmçinin İrəvan xanlığının Karpibasar

mahalında və Qırxbulaq mahalında Abdallar kəndləri, Daşkəsən və Tovuz rayonu ərazisindən axan Abdal çayı, Tovuz rayonunda Abdal dərəsi, Xocavənd rayonunda Abdallar qışlağı, Laçın rayonunda Abdal dərəsi, Abdal təpəsi Abdal tayfasının adını daşıyır.

Romalı siyasətçi Panium Prisk, həmçinin Kesarili Prokopi kimi antik müəlliflər tərəfindən göstərilən hun şəxs adlarına nəzər yetirdikdə, onların türkmənşəli adlar olduğu aydın olur. Türk - Hun dünyasının ən tanınmış sərkərdələrindən biri Atilla haqqında Panium Prisk yazır: “*Απο το 434 οι αδελφοι Αττιλας και Μπλεντα (ελληνικά: Βλήδας) κυβερνουσαν μαζί τους Ουννους*” [Sanducci:2022, s.212]. (*Attila və Bleda qardaşları 434-cü ildən hunları birlikdə idarə edirdilər*). Bu şəxs adı əsərdə “*Αττιλας*” [attilas] şəklində qeyd olunmuşdur. Antroponim qədim yunan dilində ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində “ç” sonluğu qəbul etmişdir. “*Qədim yunan dilində sonu “α” ilə bitən kişi cinsli isimlər birinci növ hallanmada adlıq halın təkində “-ç” sonluğu qəbul edirlər*” [Babbitt:1902, s.41]. Bu dildə samitlərin çox zaman “*pp, ll, mm, ss*” şəklində qoşalaşması hadisəsi baş verdiyinə görə ola bilsin ki, bu şəxs adı da antik dilin təsirinə məruz qalaraq, qoşa “t” samiti ilə qeyd olunmuşdur. Matthie Belli tərəfindən “*De vetere literature Hunno-Scythia Exercitatio*” (qədim hun-skit ədəbiyyatı üzrə çalışma) adlı əsərində bu antroponimin hun-skit əlifbası əsasında oxunuşu təqdim edilmişdir [Sanducci:2022, s.212]. Bu qəpiyin üz və arxa tərəfində olan komponentləri soldan sağa birgə oxuduqda Atilla xüsusi adı alınır.

Yunan müəlliflərinin əsərlərində Atillanın qardaşının adı isə “*Βλεδας*” [bledas] və müəllifi məlum olmayan “*Chronicon Paschale*” adlı VII əsr yunan salnaməsində isə bu ad “*Βλιδας*” [blidas] şəklində qeyd olunmuşdur. O.Pritsak “*Bleda*” adının kökünün “*Bli*”-nin əski türkcə oğuz-bulqar dillərində “bilmək” olan -bil-dən alındığını və səciyyəvi sait yerdəyişməsi hadisəsini qeyd etmişdir. Belə ki, bildä > blidä əslində qədim türkcə bilgä (müdrük, hökmdar) formasındadır [Pritsak:1982,s.230]. Fikrimizcə, Bleda adındakı “*Ble*” komponentindəki dəyişiklik qədim yunan dilinə məxsus metateza hadisəsi ilə əlaqədardır. Yəni Βλί [bli] yaxud Βλέ [ble] əslində Βίλ [bil] şəklindədir. Bu dildə metateza hadisəsi daha çox qısa saitle sonor samitin yerinin dəyişməsi nəticəsində baş verir. Antik dilin ion dialektində bəzən saitle sonor samitin xüsusilə də ρ [r] və λ [l] samitinin yerdəyişməsi hadisəsi baş verir. Məsələn, metateza hadisəsi baş vermiş θρασος [trasos] yaxud θαρσος [tarsos] (cəsərat), κρατος [kratos] yaxud καρτος [kartos] (güc) sözlərini buna misal göstərmək olar. Həmçinin Βε-βλη-κα [bebleka] (“βαλ” [bal] kökündən), τεμνηκα [tetmneka] (“τεμ” [tem] kökündən), θρωσκα [trosko] (“θωρ” [tor] kökündən) kimi sözlərdə metateza hadisəsi baş vermişdir [Goodwin:1900, s.18]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim yunan dilinin təsiri ilə fərqli şəkildə yazıya alınmış “Bleda” şəxs adı türkmənşəli addır.

Panium Priskin müxtəlif əlyazmalarında Atillanın arvadının adı Ηρεκα [hereka], Ηρεκαν [herekan] kimi fərqli şəkillərdə keçir. Qədim yunan dilinin attik dialektinin təsiri nəticəsində bu adın tələffüz forması [herekan] şəklində olmuşdur.

Çünkü qədim yunan dilinin attik ləhcəsində bəzən sərt tələffüz, ion ləhcəsində yumşaq tələffüzlə əvəz olunur. İon ləhcəsində daha çox yumşaq tələffüz, attik ləhcəsində isə sərt tələffüz üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn, ἥλιος [elios] günəş, attik ləhcəsində ἥλιος [helios], ουρος [uros] sərhəd, attikdə ορος [horos] şəklindədir [Babbitt:1902, s.16]. Həmçinin qədim yunan dilinin attik ləhcəsində ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində uzun *α* saitindən əvvəl *ε*, *ι*, *ρ* hərflərindən biri gəlsə, həmin sait olduğu kimi qalır, əks halda isə *η* saitə çevrilir. Məsələn, attik dialektində χώρα [kora], σοφία [sofia], μοίρας [moiras], γενεά [genea] sözlərində *ε*, *ι*, *ρ* hərflərindən biri *α* saitindən əvvəl gəldiyi üçün *α* saiti qalmışdır [Babbitt:1902, s.41]. Buradan aydın olur ki, qədim yunan dialektinin təsiri nəticəsində Ἡρέκα [hereka] şəxs adında *α* saiti *η* saiti ilə əvəz olunaraq, antik mənbədə Herekan şəklində qeyd olunmuşdur. “*Menxen Helfen bu şəxs adının Ari(y)-qan, Aruvkhan (Aruv, “təmiz”) şəklində olduğu, etimologiyasının isə türkcə “saf şahzadə” olduğu qənaətinə gəlmişdir*” [Maenchen-Helfen:1973, s.408].

Təxminən 530-cu ildə Bizans ordusunda Hun köməkçilərinin başçısı “Αλθιας” [altias] adlanırdı. “Αλθιας” [altias] antroponimidəki “ας” şəkilçisi qədim yunan dilinin attik dialektində kişi cinsli ismin üçüncü növ hallanmasında adlıq hal şəkilçisidir. Bununla yanaşı, qədim yunan dilində “θ” kar samiti həmin dövrün fonetik hadisə və qanunlarına uyğun olaraq [t] kimi tələffüz olunduğuna görə, əsərdə qeyd olunan “Αλθιας” şəxs adı da qaydaya uyğun olaraq, [altias] kimi tələffüz olunmuşdur. *H.Menxen də bu adın türkmənşəli olduğunu və rəqəmlərlə əmələ gələn çoxlu sayda Qazax şəxs və qəbilə adlarını (Altıbay, Altıortak, Altıyat və sair) açıqlamışdır* [Maenchen-Helfen:1973, s.405].

Atılanın atasının adı isə Priskin əsərində “Μουνδιουχος” [mundiukos] şəklində qeyd olunmuşdur. Şəxs adının sonuna artırılan “ος” şəkilçisi yunanmənşəli adlıq hal şəkilçisidir. Macar türkolq Lazslo Rasonyi bu adın qədim türk dilində munjuq, buncuq sözüə uyğun gəldiyini diqqətə çatdırır [Maenchen-Helfen:1973, s.410].

P.Prisk Hun padşahlarından birini “Χαράτον” [karaton] şəklində qeyd etmişdir. A.Vamberi özünün “Türk-Tatar dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu adı türkmənşəli söz olan “kara-ton”la əlaqələndirir [Maenchen-Helfen:1973, s.416].

Sunik (yunanca-Σουνικας) adlı şəxs 530-cu ilin iyununda Belisariusun əmri ilə 600 atlı ilə birlikdə iştirak etdiyi Dara döyüşündə xatırlanır. Sunik doğulandan massaget idi, sonralar xristianlaşdırılmışdır. “Σουνικας” [sunikas] antroponiminin sonuna artırılan “ας” şəkilçisi yunanmənşəli hal şəkilçisidir. Tomashek bu adı türkmənşəli olduğunu qəbul edir [Maenchen-Helfen:1973, s.421].

Təxminən 536-cı ildə Qot müharibəsində iştirak edən Belisariusun döyüşçüsü isə Βωχας [bokas] adlanırdı. Bu antroponimə qədim yunan dilinin attik dialektində kişi cinsli ismin birinci növ hallanmasında adlıq hal şəkilçisi olan -s sonluğu artırılmışdır. “χ” hərfi qədim yunan dilində [k] kimi səsləndiyinə görə bu şəxs adının [boka] şəklində tələffüz olduğu aydın olur. H.Menxen bu haqda yazır: “*Buqa “öküz” demək olar ki, bütün türklər arasında çox erkən dövrlərdən bəri ad kimi işlənmişdir*” [Maenchen-Helfen:1973, s.421].

Aydın olur ki, Azərbaycan dilinin onomoloji leksikasının arxaik nümunələri qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində işlənmişdir. Qədim yunan mənbələri əsasında *hun* şəxs adlarının tarixi-lingvistik cəhətdən təhlili əsasında məlum olur ki, Azərbaycan onomastikasının mühüm hissəsini təşkil edən türkmənşəli antroponimlərin tarixi mənşəyi eramızdan əvvəlki dövrlərə söykənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babbitt, F.C. A grammar of attic ionic dialect/ F.C. Babbitt. New York: Cincinnati American Book Company, 1902. 198 p.
2. Бартольд, В.В. Сочинение /т. 2, ч 1// В.В. Бартольд. М: Наука, 1965. 1020 с.
3. Bury, J. A. History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian / J. A. Bury. – Macmillan Co., Ltd, 1923. 277 p.
4. Cəfərsəy, İ. Türk dillərində teonim və etnonimlər/ İ.Cəfərsəy. Bakı,2010. 365 s.
5. Claudii, P. Geographia/, T.1, Lipsiae, Sumptibus Et Typis Caroli Tauchnitii, 1843. 207 p.
6. Goodwin,W. Greek Grammar/ W.Goodwin. Boston: Ginn company,1900, 488 p.
7. Кесарийский, П. История войн римлян с персами / П. Кесарийский, СПб, Кн.1.1876. 276 с.
8. Латышев, В. В.Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, Том I/ В. В. Латышев. СПб., 1890. 96 с.
9. Maenchen-Helfen, J.O. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture / J. O. Maenchen-Helfen– University of California Press, 1973. 634 p.
10. Pritsak, O. The Hunnic Language of the Attila Clan"/ O. Pritsak. Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, –1982. –443 p.
11. Sanducci, A. Ancient Scholars about the Turks and the Turkic Nations/ A. Sanducci. – World Scholarly Press, 2022. 378 p.
12. Smyth, H.W.A Greek Grammar for colleges N.York/ H.W.Smyth.American Book Company, 1920. 782 p.
13. Tahirzadə, Ə. Kəsrəviçilik: kökü, özəyi, ardıcılıarı, dirildilməsi. / Ə. Tahirzadə. AFM.III.Bakı: Elm, 1991. 62-93 s.

LINGUISTIC ANALYSIS OF HUNNIC PERSONAL AND TRIBAL NAMES USED IN GREEK SOURCES SUMMARY

Anthroponyms mentioned in Greek sources provide solid facts to clarify the complex issues of our history, language, and national-moral values. Because the personal names of Turkic origin, which are reflected in Greek sources, have preserved their nationality from the distant past to the present. Personal names of Turkic origin were mentioned in Greek sources in accordance with the phonetic and grammatical rules of the ancient language. From the conducted research, it becomes clear that the majority of Hun personal names used in Greek sources are of Turkic origin and this ethnos played an important role in the formation of the ethnogenesis of our people.

Key words: *Ancient Greek, antroponyms, etnonyms, Huns, lexical units, comparison.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИЧНЫХ И ПЛЕМЕННЫХ ИМЕН ГУННОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ГРЕЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ РЕЗЮМЕ

Антропонимы, упоминаемые в греческих источниках, дают веские факты для прояснения сложных вопросов нашей истории, языка и национально-духовных ценностей. Ведь собственные имена тюрского происхождения, отраженные в греческих источниках, сохраняют свою национальную принадлежность с далекого прошлого до наших дней. Собственные имена туркменского происхождения упоминаются в греческих источниках в соответствии с фонетическими и грамматическими правилами древнего языка. Проведенное исследование показывает, что большинство гуннских собственных имен, встречающихся в греческих источниках, имеют тюрского происхождения, и этот этнос сыграл важную роль в формировании этногенеза нашего народа.

Ключевые слова: *древнегреческий язык, антропонимы, этнонимы, гунны, лексические единицы, сравнение.*